

повітах і виявив недостатню обізнаність селян щодо розведення й утримання бджіл. Для покращення роботи цих товариств земство придбало 20 медокачок, 100 рамочних вуликів, 50 ламп, медикаменти для бджіл, а також 300 книг з бджільництва. Втім, і самі бджолярські товариства вагоме значення надавали проведенню лекцій, бесід, читань, з'їзду бджолярів, організації курсів. Упродовж червня–липня 1912 р. у Житомирі діяла виставка-музей, на якій демонструвалися різні досягнення бджільництва, а зацікавленим відвідувачам читалися популярні лекції [21, 273в.].

Оцінюючи значення волинських сільськогосподарських кооперативів, можна констатувати, що, в умовах загальної агротехнічної відсталості, вони дозволили землеробам економніше використовувати обмежені грошові ресурси, стримали процеси розорення хліборобів. Надаючи селянським господарствам сталий характер, кооперативні товариства у той же час своєю ефективною товарно-постачальницькою діяльністю сприяли оновленню сільськогосподарських знарядь виробництва, придбанню робочої худоби, земельних угідь, знайомству з агрономією. Останнє, разом з системою кооперативного збуту, перетворювало селянські господарства на повноцінних товаровиробників, повноправних суб'єктів ринкового простору, цілком пристосованих до економічної діяльності в умовах розвинених товарно-грошових відносин. Тому досвід перших волинських сільськогосподарських кооперативних товариств заслуговує на увагу сучасних вчених-аграрників та практиків кооператорів.

1. Марочко В.І. *Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)*. – К., 1995.
2. Фареній І.А. *До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку ХХ ст.* // *Український селянин: Зб. наук. пр.* – Черкаси, 2002. – Вип. 6.
3. Пантелеймоненко А.О. *Сільськогосподарські товариства – перші обслуговуючі кооперативи України* // *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія економічна.* – 2007. – № 3.
4. Магась-Демидас Ю.І. *Сільськогосподарська кооперація Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.* // *Український селянин: Зб. наук. пр.* – Черкаси, 2008. – Вип. 11.
5. *Сельскохозяйственные товарищества в России* // *Вестник сельского хозяйства.* – 1912. – № 51–52.
6. *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Год первый.* – Ч. I: Адрес-календарные сведения к весне 1911 г. / Под ред. В. Морачевского. – СПб., 1911.
7. *Сельскохозяйственные товарищества на Юге России* // *Хуторянин.* – 1912. – № 46.
8. Витанович І. *Історія українського кооперативного руху.* – Нью-Йорк, 1964.
9. *Муравейник – Комашия.* – К., 1913. – № 31.
10. *Доклады Волинскому Губернскому земскому собранию Второй очередной сессии.* – Житомир, 1913.
11. *Наша кооперація.* – К., 1913–1915 рр.; *Хроніка* // *Наша кооперація.* – 1914. – № 7.
12. *Обзор Волинской губернии за 1912 г.* – Житомир, 1913.
13. *Центральный державный историчний архів України, м. Київ.* – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647.
14. *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 г.* / Под ред. В. Морачевского. – Пг., 1916.
15. *Держархів Житомирської обл.* – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 84.
16. *Держархів Житомирської обл.* – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 28.
17. *Обзор Волинской губернии за 1914 г.* – Житомир, 1915.
18. *Держархів Житомирської обл.* – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 52.
19. *Памятная книга Волинской губернии за 1908 г.* – Житомир, 1909.
20. *Муравейник – Комашия.* – К., 1914. – № 6.
21. *Держархів Житомирської обл.* – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 25.

Visyn V.V. The Activity of co-operative agricultural societies in the Volyn province (the end of the XIX – the beginning of the XX n.). In the article activity of co-operative agricultural societies in the Volyn province at the end of the XIX – the beginning of the XX n. is represented. The dynamics of their origin and formation is exposed. The spectrum of services given by agricultural cooperative stores is described. The basic indices of their economic cultural and elucidative activity are analysed. The author generalized and made the conclusion about the positive and negative aspects of the co-operative agricultural societies functionig in the Volyn province in the probed period.

Key words: co-operation, co-operative motion, agricultural co-operation, agricultural society, Volyn province, zemstvo

В. В. Сугак

ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ ДОГОВОРУ НАЙМУ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті охарактеризовано умови договору найму промислових робітників. Дана об'єктивна оцінка основних законів кінця ХІХ – початку ХХ ст., що регулювали правові взаємини підприємців і найманих робітників. Розглянуто основні пункти домовленостей з робітниками: термін найму, розмір зарплатні, витяги з правил внутрішнього розпорядку, розміри штрафів.

Ключові слова: промисловість, робітник, статут, договір найму

У сучасній історичній науці такий напрям досліджень, як історія повсякденності вже посів чільне місце. Робітниче повсякдення виступає складовою частиною загального повсякденного життя різних верств населення. В свою чергу, виробнича повсякденність займає вагому частину життя робітника, а договір найму визначає умови праці, виступаючи одним з основних регуляторів взаємин підприємця і робітника на конкретному промисловому підприємстві.

Джерельну базу дослідження становлять нормативно-правові акти робітничого законодавства, а монографічні роботи радянських істориків та економістів, таких як Ю. Кир'янов [1], Ф. Лось [2], О. Нестеренко [3], В. Пажитнов [4], О. Парасунько [5], С. Потолов [6], являють його історіографічну основу. Метою цієї розвідки є об'єднання, розпорошених у різних джерелах, свідчень стосовно умов договору найму промислових робітників Південної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Сучасне формулювання договору найму визначає його як угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [7]. Відповідно, найманий робітник – це фізична особа, яка виконує роботу за наймом, уклала письмовий трудовий договір, контракт чи усну угоду з керівником підприємства будь-якої форми власності, з визначенням умов трудової діяльності особи, за якою вона одержує обговорену при найманні оплату готівкою або в натуральному вигляді.

Головним законом про найм робітників були «Правила про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р., які регулювали правове становище робітників на фабриках та заводах. Згідно закону 1886 р., підприємець та робітник, які вступили в договірні відносини, начебто були рівноправними сторонами. Насправді ж, за підписання угоди про найм, ні підприємець, ні фабричний інспектор не питали робітника про те, чи згоден він працювати на запропонованих

умовах, а вносити свої умови до договору найму робітник права не мав. Основні пункти угоди: розмір заробітної платні, тривалість робочого дня, умови праці – розроблялися власниками підприємств і фабричними інспекторами [8, 266–270].

Ст. 47–60 закону 1886 р. стосувалися організації нагляду та нових обов’язків фабричної інспекції; у ст. 86–106 йшлося про загальні умови договору найму; ст. 127–156 під назвою «Особливі правила про взаємини підприємців та робітників» – спершу розповсюджувалися лише на Петербурзьку, Московську та Володимирську губернії і лише з 1899 р. – на всю європейську частину Російської імперії. Навіть на думку тодішніх вчених та членів царського уряду, закон 1886 р. мав на меті збереження існуючого ладу, а його приписи мали адміністративно-поліцейський характер [9, 125–130].

Внаслідок революції 1905–1907 рр., робітникам вдалося на деякий час домогтися певних свобод: слова, зібрань, союзів, легальної робітничої преси, просвітницьких та культурних спільнот. Однак після поразки революції, традиції зневажливого ставлення до робітників знову повернулися. Ними міг розпоряджатися як власник підприємства, так і дрібний представник заводської адміністрації. За порядком на підприємствах сліdkували не лише підприємці, а й фабрична інспекція та поліція.

У 1887 р. з’явився «Статут про промисловість» (далі – Статут), нова редакція якого вийшла 1893 р. Він діяв до 1917 р., регулюючи взаємини промислових власників та робітників, які працювали на їх підприємствах. Акт визначав види фабрично-заводської промисловості, основи управління заводами та фабриками, контроль за їх діяльністю з боку держави, права та обов’язки промислових власників, порядок отримання пільг, правил виробництва у справах порушення промислових постанов. За порушення статей Статуту, передбачалося накладання штрафу [10, 17–21].

Договори про найм укладалися шляхом видачі робітникам розрахункових книжок, в обмін на їхні паспорти не пізніше, ніж через сім днів після початку роботи на заводі чи фабриці. В розрахункових книжках вказувалися основні умови найму: термін найму, розмір зарплатні, витяги з правил внутрішнього розпорядку, розміри штрафів і ін. Невидачу розрахункових книжок підприємці зазвичай використовували для збереження за собою права звільнити робітника в будь-який час та на будь-яких умовах. Нерідко власникам підприємств вдалося обходити закон. Наприклад, у Статуті вказувалося, що стаття про видачу розрахункових книжок не розповсюджується на робітників, найнятих для виконання робіт, які не є предметом фабричного виробництва. Підприємці намагалися підвести під цю статтю Статуту якомога більше працівників, аби вивести їх з-під нагляду інспекції. Зазвичай, фабричним інспекторам, які доволі рідко навідувалися на промислові підприємства, вдалося виявити кричущі порушення ведення розрахункових книжок [11].

Як правило, робітники наймалися на невизначений строк, хоча існували три види найму: на невизначений строк, на визначений строк та на строк виконання певних робіт. Про розірвання договору найму підприємець був зобов’язаний попередити робітника за два тижні, якщо угода була укладена на невизначений термін. На III з’їзді представників промисловості та торгівлі 1908 р. підприємці у своїх проектах з робітничого законодавства, які вони направляли до міністерств, що віддали робітничою політикою, вимагали узаконення повної свободи щодо строків попередження робітників про розірвання договору найму. У випадку, якщо б подіб-

ний законопроект підприємців став законом, у питанні про найм робітників встановилося б повне свавілля власників.

Фабричні інспектори констатували, що введення такого закону стало б справжнім лихом для робітників, які б перетворилися на маріонеток у руках промислових власників, бо випадків, коли робітники самовільно покидали роботу, було досить мало, порівняно з випадками одиничних чи масових звільнень. Строк укладання угоди про найм мав важливе значення для робітника, оскільки визначав і термін виплати заробітної платні. За укладання договору про найм на невизначений строк, зарплатня виплачувалась двічі на місяць, а на визначений – один раз.

Адміністративно-поліцейський характер робітничого законодавства в цілому та договору найму зокрема, позначався на кількості умов розірвання договору про найм. Однією з них, наприклад, було право власника підприємства звільнити робітника з роботи за участь у страйках. Також договір найму припинявся у випадку призупинення роботи підприємства більше, ніж на 7 днів. З окремими робітниками договір розривався у випадку неявки на роботу більше, ніж 3 дні поспіль та більше, або 6 днів на місяць без поважних причин. Якщо ж робітника звинувачували у злочинній поведінці та він притягався до суду і це могло загрожувати майновим інтересам підприємства чи особистій безпеці представників адміністрації, то такого працівника звільняли після дводенної неявки на роботу.

При розірванні договору найму правові положення сторін були також нерівноправними: підприємець мав право самостійно розірвати угоду, а робітник для того, щоб отримати звільнення, мав звертатися до суду. Згідно Статуту, робітник мав право вимагати розірвання договору про найм у тих випадках, коли праця у визначених умовах була для нього неможливою: через погане ставлення з боку власника підприємства або представників адміністрації; через порушення умов забезпечення приміщення чи харчовим постачанням; внаслідок смерті когось із працездатних членів родини; у випадку вступу на військову службу працездатного члена родини. Робітники мали право на відпустку строком до шести тижнів, залишивши на фабриці чи заводі півмісячну зарплатню в якості завдатку [12, 13–21].

Однією зі складових умов договору найму робітників були штрафи. На початку XX ст. на фабрично-заводських підприємствах штрафи за неякісно виконану роботу, прогули та порушення порядку стягувалися з 70 % робітників. Так, на одеському заводі з виробництва сільськогосподарських машин та знарядь Й. Гена існувала система штрафів за різноманітні порушення: за несправну роботу – до 1 руб., за кожен прогульний день – не вище поденного заробітку, за запізнення чи припинення роботи до встановленого часу – 50 коп., за самостійну відлучку з роботи – до 1 руб., за порушення правил безпеки при роботі з машинами – до 1 руб., за недотримання чистоти та охайності – до 50 коп., за шум, крик, бійки, зухвалість до старших – до 1 руб., за появу на роботі у нетверезому стані – до 1 руб., за псування матеріалів – до 1 руб., за незняття номеру – до 50 коп. [13, 12–13].

Штрафи стягували за «нешанобливість» до майстрів. Навіть незняття шапки перед підручним власника тягло за собою грошовий розрахунок. Враховуючи, що суми щоденного заробітку коливалися від 50 коп. – до 1 руб. 50 коп., то можна уявити, як чутливо позначалися на бюджеті робітників ці невинуватні штрафи. Причому більшість майстрів грубо ставилася до робітників заводу, не скупилася на образи та побиття, користувалися правом звільнення будь-кого [11].

У ст. 152 Статуту зазначалося, що стягнені з робітників штрафи формували штрафний капітал підприємства. Слід зауважити, що в найбільш промислово розвинутих районах, до яких належала Південна Україна, як правило, штрафували за неякісну роботу, в інших – за прогули. Штрафні капітали йшли на допомогу робітникам, у випадку втрати працездатності, але на це неодмінно потрібен був дозвіл фабричного інспектора. До 1905 р. у більшості губерній штрафних капіталів надходило значно більше, ніж видавалося допомоги. З цієї причини загальний штрафний капітал підприємств сягав значних розмірів.

Крім капіталів, накопичених окремими підприємствами зі штрафів робітників, існував ще й загальноімперський штрафний капітал. Він утворювався від стягнень, які накладалися на підприємців, згідно ст. 51 та ст. 155 Статуту (несвоєчасна видача розрахункових книжок робітникам, невчасна реєстрація нещасних випадків тощо). У випадку припинення діяльності промислового підприємства, наявні в касі штрафні кошти також переходили до загальноімперського штрафного капіталу. Значимо, що розмір загальноімперського штрафного капіталу був невеликим. Так, 1910 р. у середньому на одного промислового робітника припадало близько 2,33 коп. Для прикладу, в 1904–1913 рр. сума, визначена для виплат допомоги хворим та скаліченим робітникам із загальноімперського штрафного капіталу, коливалася в межах 34–43 тис. руб.

Загальноімперський штрафний капітал утворювався для одноразових виплат допомоги хворим та скаліченим робітникам або сім'ям померлих робітників. Розмір допомоги, який визначався окружним фабричним інспектором, не могла перевищувати 100 руб. Загальну суму для виплат допомоги в округах, починаючи з 1904 р., визначав Відділ промисловості Міністерства фінансів (з 1905 р. – Міністерства торгівлі та промисловості).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. підприємці різко негативно ставилися до статей закону та Статуту, які стосувалися договору найму. Їх не влаштовували ні розрахункові книжки, ні двотижневі строки попередження про звільнення, ні терміни відпусток. Вони знаходили численні лазівки у законах, які регулювали їхні взаємини з найманими робітниками, на свою користь прагнули уніфікувати умови договору найму. Адміністративно-поліцейський характер робітничого законодавства не лише давав їм таку змогу, а й ставив робітників у майже цілковиту залежність від їхнього свавілля.

1. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – М., 1979.
2. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX в. и в начале XX в. – К., 1955.
3. Нестеренко О.О. Заробітна платня промислових робітників України в кінці XIX ст. – К., 1951.
4. Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России. – Т. 2. – Л., 1924.
5. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). – К., 1963.
6. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М., 1963.
7. Трудовой договор та його види [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon4.rada.gov.ua.
8. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – Т. VI. – 1886. – СПб., 1888.
9. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. – М., 1904.
10. Свод законов Российской империи. – Т. II. – Ч. II. – СПб., 1893.
11. Одеський історико-краєзнавчий музей. – Д-II-2. – Д-12321.
12. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг. – М., 1981.

13. Савчук А. Завод имени Октябрьской революции. – Одесса, 1967.

Sugak V.V. The characteristics of the South Ukraine industrial workers employment agreement in the late XIX – the early XX century. In this publication have been described in detail the conditions of the industrial workers employment agreement. The objective estimation of the basic laws of the late nineteenth – the early twentieth centuries governing the legal relationship between the employers and employees is given. The main points of agreement with the workers: the term of employment, the amount of salary, the extracts from internal regulations, the fines extent.

Key words: industry, worker, statute, contract of employment

О. З. Силка

СПЕКТР СІЛЬСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізуються основні типи громадських добровільних статутних об'єднань, які функціонували у період зародження громадянського суспільства в Російській імперії. Особливу увагу приділено термінологічній складовій досліджуваної теми.

Ключові слова: Громадське об'єднання, громадська організація, неприбуткове товариство

Право громадян на свободу об'єднання в Російській імперії як юридична норма існувало до 1906 р. Незважаючи на перешкоди, зокрема можливості відмови у реєстрації об'єднання, мережа громадських об'єднань на початок XX ст. була сформована. Питання в іншому: наскільки така мережа була всеохоплюючою, зважаючи на географічний, релігійний та національний чинники розвитку Російської імперії, стосовно адміністративно-територіального представництва та залучення населення до реалізації їхнього права на створення добровільного громадського формування? Цілком погоджуємося з тезою А. Туманової, що «Правила про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. стали «помітним кроком вперед, порівняно з попередніми російськими законодавчими актами щодо цього питання». Більше того «законопроект був складений у руслі ідей Маніфесту 17 жовтня та з урахуванням передових принципів правової регламентації союзів, які були взяті з праць західних правників та законодавчих актів західних країн» [1, 196]. Застосування на практиці норм «Правил», зокрема у частині утворення об'єднань без попереднього дозволу уряду, а лише за повідомленням влади про факт такого об'єднання, стрімко збільшило кількість товариств.

У сучасній історіографії постійно з'являються дослідження, присвячені питанням реалізації права громадян на об'єднання різних типів. Як правило, дослідники звертають увагу на весь спектр громадських об'єднань окремих регіонів, губернії, міста, або на окремий тип громадської організації чи конкретне товариство.

Сфера наших інтересів лежить у площині виявів громадської сільської ініціативи щодо організації статутних об'єднань на території Лівобережної України (у межах сучасних Чернігівської, Полтавської, частин Сумської та Черкаської обл. України, а також частково Брянської обл. РФ) наприкінці XIX – на початку XX ст. Метою пропонованих матеріалів є аналіз статутних сільських об'єднань громадян у зазначених вище територіальних та хронологічних межах, згідно сучасних нормативно-правових понять.

З 1 січня 2013 р. в Україні набули чинності положення базового закону, який забезпечує право громадян на свободу об'єднання – «Про громадські об'єднання» [2]. Цей Закон у ст. 1 визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок